Türk Mitolojisi'nde Kurban[☺]

Selahaddin Bekki[*]

Giriş

İnsan ve toplum hayatını etkileyen unsurlar arasında inançlar önemli bir yer tutar. Kişiliğin oluşmasında, aile bireyleri arasındaki bağların sağlam bir yapıya oturmasında, toplum üyeleri ile olan ilişkilerin düzenlenmesinde, gelişmesinde ve yürütülmesinde inançların rolü büyüktür[1].

Biz bu makalemizde, evrensel bir ibadet olan kurbanın Türk mitolojisindeki yerini tespit ederek bu ibadetin, günümüze nasıl yansıdığını ortaya koymaya çalışacağız.

Kurban konusuna ğeçmeden önce mitoloji nedir sorusuna cevap aramamız gerekir.

Mit, ilkel toplumlarda olay, fable, fiction karşılığı olarak kullanılmaktadır. Mit'in asıl manası "gerçek hikâye" ve bunun da ötesinde sahip olunan kutsal, çok değerli ve manalı şeylerdir. Bugün bu kelime: fiction, hayal, tasavvur, illüzyon, gerçeğin bozulması anlamlarına gelmektedir. Etnolog, sosyolog, tarihçi ve din adamlarına göre ise, "kutsal gelenekler, ilkel inanışlar, örnek modeller" anlamını taşır. *Mitoloji* ise Mit bilimi demektir[2].

Zengin bir mitolojiye sahip olan milletlerin destanları da zengindir. Bugün Türk dünyasında sözlü gelenekte hala yaşayan Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas, Köroğlu Destanları incelenince Türkler'in ne kadar zengin bir mitoloji kaynağına sahip oldukları kolaylıkla görülür. Mitler destanların içinde yaşamalarına devam ettikleri gibi zamanla bazı vasıflarını kaybederek masala ve efsaneye de dönüşürler[3].

Prof.Dr. Bilge Seyidoğlu, Mit'lerin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:"Mit kutsal bir hikayeyi ihtiva eder. İlkel zamanlarda meydana gelmiş bir olayı anlatır. Mitde her zaman bir yaratma söz konusudur. Bazı şeylerin nasıl meydana geldiğini ve oluştuğunu ele alır. Gerçekte olan şeyleri anlatır. Mitlerdeki karakterler olağanüstü varlıklardır. Onların ne yaptıkları çok eski zamanlarda 'Başlanğıç' zamanında biliniyordu. Mitler bu kahramanların yaratıcılıklarını gösterir. Onların kutsal ve olağanüstü oluşlarını açıklar. Kısaca mitler, çeşitli kutsal, olağanüstü değerleri açıklarlar. Bunlar bütün dünyayı kuran ve bugüne kadar getiren gerçek değerlerdir[4]."

Kurban, çeşitli sözlüklerde şöyle tarif edilmiştir. Türk Dili'nin en eski ve değerli sözlüklerinden Divânü Lûgati't-Türk'te (Besim Atalay Ter. C.III, s.10) kurban karşılığı olarak

---

☺ **Akademik Araştırmalar,** Yıl I, Sayı 3, Kış 1996, Sayfa 16-28.

* A.Ü. Sos. Bil. Enst. Halkbilimi Doktora Öğrencisi

1 R. Araz, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sûfîliği ile Yatır ve Türbelerin Çevresinde Yaşayan Eski Türk İnançları", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi* der. (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı III), C.8, S. 24, Ocak 1996, s. 783-827.

2 B. Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller, Ata. Ü. Yay. Erz. 1990, s. 4; A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İst., 1989; B. Necatigil, 100 Soruda Mitologya, Gerçek yay., İst., 1969; E. Peterich, Küçük Yunan Mitologyası, Çev. Yakup Baydur, Maarif Basımevi, Ank., 1959.

3 B. Seyidoğlu, a.g.e., s. 3

4 B. Seyidoğlu, a.g.e., s. 5

"yağış" kelimesi geçmektedir. "Yağış, İslam'dan evvel Türkler'in adak için, yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban"olarak anlamlandırılmıştır. Yine aynı eserde (Besim Atalay Ter. C.I. s.65) ıdhuk/ıduk kelimesi geçmektedir. "Idhuk: Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır."şeklinde tanımlanmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun'un başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan; (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, s.516-517)de kurban sözcüğü ufak ses değişiklikleriyle; gurban, korban, kurban(dık), kurmandık, kurbanlik şeklinde geçmektedir.

Kamus-ı Türki'de şöyle bir tarif yeralmaktadır:"Fî-sebili'llah kesilen ve Cenab-ı Hakk'a vesile-i takarrüb addolunan koyun vesair eti yenir hayvan".

Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'te:"Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olan şey. 2.eti fıkaraya parasız olarak dağıtılmak niyetiyle kesilen (koyun, keçi, sığır, deve...gibi) hayvan. 3.bir gaye uğruna feda olma."şeklinde tarif etmiştir.

Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı Türkçe Sözlük'te: "1.Dinin bir buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan. 2. Müslümanlarda kurban bayramı. 3.mec. Bir ülkü uğrunda feda edilen veya kendini feda eden kimse.4.mec.Bir kazada veya felakette ölen kimse.5. ünl.hlk. Bazı bölgelerde seslenme sözü olarak kullanılır.

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı üzere kurban, insanın Allah'a yakınlık elde etmek için adadığı candır. İleride görüleceği üzere ilkel dinlerde kurbanla birlikte Tanrılara sunulan hediyeler de kurban kapsamına girmektedir.

a.Kurban'ın tarihçesi

Kurban kesme eylemi, İslam Dini'nin doğuşundan çok önceki çağlara kadar uzanır. Çok eski tabiat dinleri ile Mezopotamya, Anadolu, Mısır, Hint, Çin, İran ve İbrani dinlerinde yılın belli aylarında dinî törenlerle kurban sunma, bayram yapma geleneği vardır[5]. Ancak insanlık tarihinde en fazla şöhret bulan kurban olayı Hz. İbrahim'inkidir.Ünlü dinler tarihçisi Mircea Elida bu olay üzerinde şöyle bir yorum yapmaktadır:" Morfolojik açıdan bakıldığında İbrahim'in oğlunu kurban edişi Eski-Doğu dünyasında sıkça uygulanan ve İbranilerin Peygamberler dönemine kadar sürdürdükleri, ilk çocuğun kurban edilişi pratiğinden başka birşey değildir. İlk çocuk, çoğunlukla bir Tanrı'nın çocuğu olarak görülürdü... Bu ilk çocuğun kurban edilmesi, Tanrı'ya ait olanın geri verilmesi demekti...Bir anlamda İshak[*] , Tanrı'nın oğluydu, zira Sara doğurganlık çağını geçtikten çok sonra İbrahim ve Sara'ya verilmişti. Ama İshak inançları

[5]V. Akyüz. "İnsanlık Tarihinde Kurban ibadeti" (Bu makale Ali Murat Daryal'ın "*Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, 2. bs. İst., 1994" adlı kitabının 309-347. sayfaları arasındadır.)

[**] Hz. İbrahim'in iki oğlu vardır: İshak ve İsmail. Kur'an-ı Kerim'de kurban edilecek çocuğun isminden söz edilmez. Ama tefsircilerin kanaatine göre bu İsmail'dir. Zira olay göçten hemen sonra olmuştur ki, o zaman İsmail vardı. Ayrıca olay Mekke'de geçmiştir. Mekke'ye gelen de İsmail'dir.(Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, TDV Yay 86, Ank., 1993, s. 449 açıklama cümlelerinden); M. Eliade ise kurban edilen çocuğun İshak olduğunu bildirmektedir.

yoluyla verilmişti onlara; vaat ve inancın çocuğuydu. İbrahim tarafından kurban edilişi, biçim olarak Eski-Sami dünyasında yeni doğmuş bebeklerin kurban edilişine benzese de içerik bakımından bunlardan farklıdır. Eski-Sami dünyasının tümünde böyle bir kurban, dinsel işlevine rağmen sadece bir anane, anlamı tümüyle kavranabilir bir ayinken İbrahim'in durumunda bir inanç eylemidir.Bu kurbanın neden istendiğini anlamaz; yine de bunu yerine getirir, çünkü tanrı böyle istemiştir. Görünürde saçma olan bu eylemle İbrahim yeni bir dinsel deneyimi, imanı başlatmaktadır[6]".

Mitolojik dönemdeki kurban eylemini M. Eliade şöyle açıklar:" Mitolojik dönemdeki inşa ayinlerinin altında yatan teori şuna denk gelmektedir; "Canlandırılmadığı", bir kurban verilerek ona "can" bahşedilmediği takdirde hiç bir şey süremez; inşa ayininin prototipi dünyanın kuruluşu sırasında gerçekleşen kurban kesme eylemidir. Öyle ki, kimi arkaik kozmogonilerde dünya, kaosu simgeleyen bir ilk canavarın (Tiamat) veya bir kozmik devin (Ymir, Pan-Ku, Puruşa) kurban edilmesiyle varoluş kazanmıştır[7]".

Anlaşılacağı üzere ilkel zamanlarda kurban edilen nesne veya şey bizzat İlahın kendisi olarak tasavvur edilmiştir. Kısaca insanlık tarihinin tecrübe ettiği bütün dinlerde amaç, şekil ve içerik yönünden bazı farklılıklarla da olsa kurban ibadetine rastlamaktayız.

İlkel dinlerdeki kurban ibadetlerine geçmeden önce, kurban çeşitleri üzerinde durmak faydalı olacaktır. Kurban /kurbanlıklar genellikle kanlı(canlı) ve kansız (cansız) olmak üzere iki türlüdür.

Kansız kurbanlar insan, hayvan ve balıklar gibi canlı varlıkların dışında Tanrılara sunulan diğer hediyeleri kapsar. Bu hediyeler insanların sahip oldukları ve üretebildikleri her türlü gıda maddesi nevinden şeylerdir.

Kansız kurbanların değişik bir türü de ıdık/uduk (salıverilmiş, gönderilmiş) diye bilinen ve Tanrı için başıboş salıverilen hayvanlardır. Bunun bir örneğini Yakut Türklerinde görebiliyoruz: "Yakutlar'da Göktürkler'de olduğu gibi tek bir yaratıcı yoktur[*] .Beyaz Yaratıcı (Ayıg Tangara) olarak kabul ettikleri Tanrı'yı insanlara can (kut) veren ve kâinâtı yaratan olarak görürlerdi. Bu Beyaz Yaratıcı'yı diger iyi ruhlardan ayrı tutarlar ve ona canlı kurban verirlerdi. Canlı kurban, hayvanları başıboş bırakmaktır. Bunlara ıdık/ıduk (salıverilmiş/gönderilmiş) denirdi. Kurban olarak başıboş bırakılan hayvanlardan istifade edilmezdi. Ne eti yenir, ne sütü sağılır ne de yük hayvanı olarak kullanılırdı. Eski zamanlarda Yakutlar at sürülerini doğu bölgelerine, Büyük Yaratıcı'ya kurban olsun diye sürerlerdi[8].

---

[6]M. Eliade. Ebedi Dönüş Mitosu, Çev. Ümit Altuğ, İmge Yay., Ank., 1994, s. 109-110.
[7]M. Eliade. a.g.e., s. 33.
[*] Türkler'de tek Tanrı inancı için bkz. Hikmet Tanyu, İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Boğaziçi Yay., İst.,1986; Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK, Yay., 4.bs. Ank.,1995; Orhan Türkdoğan, Türk Tarihinin Sosyoyojisi, Turan Yay., İst.,1996.
[8]B. Ögel, Türk Mitolojisi, C.I., 2. bs. Ank.,1993, s. 431; A. İnan, a.g.e., s. 98.

Gagauzlar'ın kurban ibadeti içinde en dikkate değeri "Allahlık" adını verdikleri kurbandır. Iduk kelimesi ile aynı anlama gelen Allahlık; mal mülk sahibi bir çiftçinin en güzel boğa yavrusunu kurbanlık olarak seçmesi ve kırlara salıvermesidir[9].

Kansız kurbanlardan biri de saçı (libation)dır. Ku konuda daha ilerde bilgi vereceğiz.

Kanlı kurbanlar ise Tanrı/Tanrılara sunulan insan, hayvan ve balıklardır. Hayvan kurbanlarının başında sığır, koyun, keçi, ayı, domuz ve tavuk gelir. Kültlere bağlı olarak İsis (Mısır) kültünde kaz, Türklerin eski inançlarında ise at kutsal kurbanların başında gelir. Bunların dışında köpek, eşek, yılan vs. hayvanlar da kurban olarak sunulmuşlardır.

Eski çağlarda insan kurban edilmesi, bir nevi temizlenme ve sihir vasıtasıydı. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi ailenin ilk çocuğu Tanrı'ya aitti ve ona kurban edilmesi gerekiyordu. Bu pratikten başka Mısırlılar köpek başlı olarak tasvir ettikleri insanlara "Åni" diyorlar ve onları "Ay Tanrısı"na kurban olarak sunuyorlardı[10].

Yunan mitolojisinde de insan kurbanıyla karşılaşıyoruz. Efsaneye göre;"Truva Savaşı'nda Menelaus, hem karısını kurtarmak hem de intikam almak için, kardeşi ve Argos kralı Agamemnon'un baş kumandanlığında bir ordu toplar. Savaşa bütün Yunan kralları katılır. Gemilere binerler. Ancak rüzgâr Tanrısı yelkenleri doldurmaz. Tanrılar rüzgâr vermek için Agamemnon'un kızı İphigenia'yı kurban etmesini isterler. İphigenia kurban edilir. Yelkenleri dolan Akhaiolar Anadolu'ya geçer, Truva'ya varırlar[11]"

Kesik baş kültüne bağlı olarak insan kurbanı konusunda Ahmet Yaşar Ocak, M. Eliade'den şu bilgileri nakleder:"... Eliade, İsveç, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi memleketlerde insan kurbanı ayinlerinden bahsettikten sonra, bu âyinlerin tarım kültürü ile sıkı sıkaya bağlı olduğunu ve çok kuvvetli bir ihtimalle,bunun, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu gibi birkaç merkezden eski dünyaya yayılmış bulunabileceğini ileri sürmektedir.

Eliade Anadolu'da özellikle tarihî devirlerde, mesela ilk çağlarda hasat mevsimi dolayısıyla icra edilen insan kurbanı ve kafa kesme ayinlerine örnek olarak Frigyalılar'ı göstermektedir. Frigyalalar'da bu olayla alakalı bir de efsane olduğunu belirten Eliade, onların yüzyıllar önce hasat zamanında insanları, başlarını kesmek suretiyle kurban ettiklerini, hatta elde mevcut delillere göre, o zamanlar bu âdetin Doğu Akdeniz'in her tarafında yaygın olduğunu kaydetmektedir.

Eliade'a göre, söz konusu efsane işte bu olayın hatırasını yansıtmakta olup şöyle özetlenebilir: Efsanenin kahramanı meşhur Kral Midas'ın gayrı meşru oğlu Lityerses'tir. Bu adam korkunç iştahı ile tanınmakta ve mahsulünü, daha doğrusu buğdaylarını bizzat biçmeyi çok sevmektedir. Kendisinin bir âdeti vardır: Tarlada ekin biçmekteyken, oradan kim geçerse, kendisi ile ekin biçme yarışına zorlamaktadır. Yolcu bu yarışmada yenilirse, Lityerses ellerini bağlıyor ve tırpanla kafasını keserek vücudunu tarlaya atıyordu. Günün birinde, bir yolcu

---

[9]H. Güngör- Mustafa Argunşah, Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı, Kül. Bak. Yay. Ank., 1991, s. 36.

[10]B. Ögel, a.g.e., s.193

[11]N. S. Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. I, Millî Eğt. Bak. Yay. İst., 1971, s. 2

kılığında Herkül oradan geçer ve tabiatıyla Lityerses tarafından yarışmaya çağrılır. Ancak bu defa tersi bir netice ile karşılaşılır: Lityerses'in tanıyamadığı Herkül onu yener ve başını keserek vücudunu Menderes ırmağına atar. Böylece kendi âdetine kendisi kurban gitmiştir.[12]"

İran mitolojisinde ise insan kurbanı hakkında şu bilgilere sahibiz: Cemşid, Tanrı Ahura-Mazda'nın vermiş olduğu her şeyi unutarak, insanlara zulmetmeye başlar. O sıralarda Arabistan'da Dahhak adında bir prens çıkar. Şeytan Angra Mainyu, değişik kılıklarda Dahhak'ın yanına gelerek onun güvenini kazanır. Ve ilk önce babasını öldürttürür.Daha sonra Dahhak'ı Cemşid'in üzerine salarak ışıklar ülkesi İran'ı istila ettirir. Bu olaydan sonra Dahhak kendisini güç ve zaferin sembolü olarak ilan eder. Bu sırada parmağındaki yüzük de kayarak düşer. Angra Mainyu'nun sahiplendiği Dahhak o günlerde sadece kötü insanların işlerini görür olmuş. İyi işler yapmak ve iyilerle görüşmek gizli tutulurmuş. Çok geçmeden kurban meselesi ortaya çıkmış. Şeytanlardan eğitim görenler kara büyü ile uğraşmaya başlamışlar. Her gün iki genç adam öldürülüp Dahhak'ın omuzlarındaki yılanlar doyurulmaya başlanmış[13].

Eski Sami kavimlerinde insan kurbanı çok yaygın bir gelenek halini almıştı. Tevrat'ta adıgeçen Bolo yani Baal daha çok körpe etleri severdi. O'nun tunç heykelinin bir fırın olan karnında çocuklar yakılır ve bu iğrenç Tanrı doyurulurdu[14].

Cahiliye dönemi Arapları'nda da insan kurbanına rastlıyoruz.Cahiliye devri Arapları'nın Sabah Yıldızı'na daha doğmadan büyük bir acele ile insan ve beyaz deve kurban ettikleri bilinmektedir. Yine önemli putlardan Uzza'ya oğlanlarla, kızların ve esirlerin de kurban edildikleri ileri sürülmektedir[15].

Yine aynı dönemlerde mahiyeti farklı da olsa Abdulmuttalib'in, oğlu Abdullah'ı kurban etmesiyle ilgili olarak şu bilgilere sahibiz. Hz Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib, Zemzem kuyusunun kazılması sırasında Kureyşlilerin kendisine çıkarttıkları zorluklar sebebiyle, eğer on tane oğlu olursa ve bunlar kendilerini koruyacak yaşa gelirlerse içlerinden birisini Kabe'nin yanında Allah için kurban etmeyi adamıştı. Abdülmuttalib'in isteği gerçekleşince O, adağını yerine getirmek istemiş; oğulları arasında çekmiş olduğu kurada kurban adayı olarak Abdullah çıkmıştı. Abdülmuttalib adağını yerine getirmeye kalkışınca, böyle bir adağın âdet haline gelmesinden çekinen Kureyşliler O'na engel olmuşlardı. Bu olay karşısında ikilem içerisinde kalan Abdulmuttalib bilgisine güvendiği bir kadına baş vurdu;"Akıllı kadın şöyle dedi":Bana ilham geldi, sizde kan bedeli nedir? "O'na on deve olduğunu söylediler."Memleketinize dönün ve kurban edeceğiniz adamı bir tarafa, on deveyi de bir tarafa koyun ve aralarında kura çekin. Ok adamın aleyhine çıkarsa, on deve daha ekleyin ve tekrar kura çekin. Fal develere çıkıncaya kadar develeri artırın. Develeri kurban edip adamı salıverin"dedi. 100 deveye varıncaya kadar

---

[12]A. Y. Ocak, Türk Folklorunda Kesik Baş, Türk Kül. Enst. yay., Ank., 1989, s. 54-55; (Mircea Eliade'nin eseri için bkz."Traite d'Historie des Religions, Paris 1975"

[13]B. Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller, A. Ü. Fen-Edb. Fak. Yay., Erz., 1990, s. 71-78.

[14]V. Akyüz, a.g.m.

[15]V. Akyüz, a.g.m.

oklar Abdullah'ı gösterdi. Daha sonra fal (kura) develere çıktı ve kefaret olarak bu 100 deve kurban edildi[16].

V. Eberhard, Türkler'de insan kurbanının bulunmadığını, bu türlü kurbanın Türkler tarafından yasaklandığını kaydeder. Bahaeddin Ögel de aynı görüştedir. Ataların ruhlarına insan kurban etme âdetinin bir Moğol geleneği olduğunu kaydeden Ögel şöyle bir efsane nakleder:"Türkler dişi geyigi bir tür Tanrı daha doğrusu birer dişi ruh kabul ediyorlardı. Göktürkler'in atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada Deniz-Tanrısı ile sevişirmiş. Bir müddet sonra Deniz-Tanrısı mağaraya gelmez olmuş. Bunun sebebi bir Ak-geyigin askerler tarafından öldürülmesi imiş. Bu durumu öğrenen Göktürk reisi Ak-geyiği vuran kişiyle kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürkler'de insan kurbanları, hep bu askerin kabilesinden verilirmiş".

Ögel'in bu efsane ile ilgili görüşleri ise şöyledir:"Bu efsane Türklerin çok eski, belki de tarihten önceki âdetlerinin bir yankısıdır. Çünkü Göktürk çağı ile ilgili hiç bir kaynak Göktürkler'de insan kurbanı verildiğine dair en ufak bir açıklama da bulunmamaktadır[17]".

Ancak Göktürler'de at ile beraber insan kurban edildiğine dair Bizans elçisi Valentin'in, İstemi Kağan'ın cenaze merasimini (yog) anlatırken yaptığı tasvir çok dikkat çekicidir:"Matem günlerinden birinde, dört tane bağlı hun getirdiler (Kağanın) babasının atları ile birlikte bunları ortaya koydular... (Öbür dünyaya) gidip, (kağanın) maiyetine girmelerini emrettiler". Emel Esin, bu kayıt hakkında, " Köktürkler'de, insan kurban edildiği hakkında tek rivayet" demekte ve "Başka nadir rivayetler şüpheli mahiyettedir ve esasen de ölüm ile bitmemektedir" diye ilave etmektedir[18].

"İnsan kurbanı ayinlerinin sıkı sıkıya tarım kültürüyle bağlı olduğu[19]" tespitinden hareketle, eski Türk toplumunda insan kurbanı olmamasını, Türklerin göçebe hayat tarzını sürdürmelerine bağlayabiliriz

Ancak Başkurtlar'ın ünlü destanı Ural-Batır'da, yılda bir defa, Kağan'ın kendisi, doğum günü, suyuyla yıkandığı kuyu ve Tanrı için kurban sunulduğunu gösteren şu mısralar ilgi çekicidir.*"Sen uzak ülkeden / İyi düşünceyle gelmişsin / Ey yiğidim sen bilsen / Bizim ülkede olsan/ Katil padişahın yaptığı / işleri görsen; / Ağrı ve hastalık görmeyen / Ölüm başına gelmeyen / Kadını, kızı, erkeği, babayı / Genç ve yaşlıyı ayırmadan / El ve ayaklarını bağlatıp / Aralarından seçtirip / Yılda bir kere yığdırıyor / Sarayına aldırıyor / Kızı yiğitler seçiyor / Kendisi kızlar seçiyor / Kalanları dahi / Padişahın yakın adamları / Kendilerine seçiyorlar/ Diğerlerine merhamet etmiyor / Kanlı gözyaşlarına bakmıyor / Diri, sağ/ Kızları göle saldırıyor / Erkekleri ateşte yaktırıyor / Babası için, kendi için / Yakın adamlarının şanı için / Kendi doğmuş olduğu gün için / yılda bir kere tanrı için / Kanlı kurban veriyor...*

---

[16]M. Lings, Hz. Muhammed'in Hayatı, Çev. Nazife Şişman, İz yay., İst., 1995, s. 31-32.
[17]B. Ögel, a.g.e., s. 570
[18]T. Gülensoy, Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İst., 1989, s. 44
[19]A. Y. Ocak, a.g.e., s. 54

Bizim ülkede bir padişah var / Yakın adamlarının töresi var / İşte bu halk içinde/ Türlü nesilden insan var / Her yıl padişahın doğduğu gün için / Baba ve annesinin hakkı için / Padişah doğunca su alıp / Yıkandığı kuyusu için / Kurban verir töre var/ Padişahın tuğunun bezeğinde / Kara kuzgun kuşu var / O kuşları her yıl / İkramladığı günü var / İşte yiğit görüyorsun / O kuşları biliyorsun / Gelip dağa konmuşlar / Yemleneceklerini bilmişler / Kızları kuyuya koyduktan sonra / Kızlar orada öldükten sonra /Hepsini kuyudan alıp / Kuzğunlara atıyorlar/ Onlar orada yiyorlar/ İşte bağlı yiğitler /Her soydan gelmiştir / Padişahın kızı her yıl / Yeniden birisini seçiyor / Ondan kalanı padişahın kendisi / Saraya köleler seçiyor / Ondan durup kalanı/ Tanrı için kurban ederler[20]".

İskit (Saka[*]) krallarının ölümü üzerine yapılan cenaze törenlerinde; ölen krala öbür dünyada yardım etmesi için karısı, hizmetçisi, aşçısı ve atının da ölüyle birlikte mezara konulduğunu görüyoruz; "İçi boşaltılıp mumyalanan kral kırk gün süreyle kabile kabile dolaştırılır ve mezarının bulunduğu Gerrhi'ye getirilirdi.Burada cenaze, hazırlanan mezara indirilir ve bir şiltenin üzerine yatırılır. Cenazenin etrafına, zemine mızraklar saplandıktan sonra, mezara tavan teşkil edecek tahta kirişler yerleştirilir ve bunların üzerine de örme hasırdan bir çatı yapılırdı. Krala ait mezarın içinde içi boş kalan yerlere, boğularak öldürülen karısı, sâkisi, aşçısı, seyisi, hizmetçisi, habercisi, bir kaç atı, ve kendisine ait olan eşyadan bir kısmı, altın kaplar gömülürdü. Bütün bu işler tamalandıktan sonra, mezarın üzerinde büyük bir toprak tepe yapılır ve İskitler bu tepeyi, mümkün mertebe yükseltmek için birbirleri ile yarış ederlerdi[21]."

Bu verdiğimiz örneklerden hareketle Türkler'de insan kurban etme olayının Göktürk çağından önceleri var olduğunu ve bilahere bu âdetin yasaklanmış olabileceğini söyleyebiliz.

Kurban olayında dikkat çeken bir husus da, kurban edilecek hayvanların renkleridir. Bu renler kurban sunulacak Tanrı'nın hüviyetine göre değişmektedir. Genellikle Gökyüzü Tanrıları'na beyaz ve kırmızı renkli hayvanların kurban edilmesi bir gelenektir. Çünkü, beyaz renk dinlerde ve halk arasında saflığın, temizliğin hassasiyetin işaretidir[22].(Bu konuyu Eski Türkler'de kurban bölümünde daha geniş olarak işleyeceğiz.)

İlkel topluluklarda kurban kesim yerleri (sunak) ve zamanı da bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

M.Eliade kurban sunağı hakkında şöyle demektedir:"Kozmik zamanın kozmogoninin tekrarı yoluyla inşası Brahman kurban törenlerinin simgeciliğinde daha da açık görülmektedir. Brahmanlar'da her kurban veriş dünyanın yeni bir yaratılışına denktir. Öyle ki, kurban sunağının inşası 'dünyanın yaratılışı' olarak kavranmaktadır[23]. Bu haliyle bu sunak yerleri bir bakıma

---

[20]G. Atnur, Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)A. Ü. Sos. Bil. Enst. Erzurum 1996, s. 114-115-118.

[*] İskitler'in Türk oldukları konusunda bkz. Dr. İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Türk Kül. Araş. Enst. yay. Ank., 1993

[21]T. Tarhan,"İskitler'in Dini İnanç ve Âdetleri", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi* der., S.23, Mart 1969, s. 145-169

[22]H. Tanyu, a.g.e., s. 173.

[23]M.Eliade, a.g.e., s. 82-83

arındırılmış mekanlardır.Ayrıca Tanrı'nın da "orada" insanlara daha yakın olacağı düşünüldüğünden seçilmiş ilahî bir mekan olduğu düşünülebilir[24].

Cahiliye döneminde Kabe'nin karşısında duran iki kaya vardı ve bu kayalar put olarak kabul edilmişti. Ve Kureyşliler kurbanlarını bu iki kayanın arasında kesiyorlardı.Efsaneye göre:"Isaf ve Naile adındaki bu iki put; Mekke putları arasında yüksek bir yere sahip değildi, hatta onların Kabe'nin kutsiyetine tecavüz ettikleri için taşa çevrilmiş günahkar bir kadınla bir erkek olduğu rivayet edilmektedir[25]".

Göktürkler'de bir Ata-Mağarası kültünün olduğunu biliyoruz. Göktürk kağanı/kağanları senenin belli zamanlarında[*] devletin ileri gelenleri ve kabilelerin soylularını yanına alarak bu ecdat mağarasına gidiyor ve oraya kurbanlar vererek saygı duruşunda bulunuyorlardı[26]. Burada bahsedilen ecdat mağarasının Ötüken Yış'ta (Ötüken ormanı) bulunduğunu Ethem Ruhi Fığlalı, Emel Esin'den nakletmektedir[27].

Yine eski Türk boylarından Sagaylar'da da her üç yılda, bir dağ tepesinde ayin yapıldığnı ve kurbanlar kesildiğini Abdülkadir İnan nakletmektedir[28]. Beltir boyunda ise kurban ayinleri, kadın ayağı değmemiş mukaddes bir dağ tepesinde yapılırmış.Ayin yapılan bu yer daha sonra kayın*[*] ağaçları ile ağaçlandırılırmış. Bu ayin yapılan yere "Tigir Tayıcan /Tanrı'ya kurban kesilen dağ" denmektedir[29].

Karluklular'ın mukaddes bildikleri, dibinde anlaşmazlıklarını hallettikleri ve kurban kestikleri yeşil bir taş vardır[30].

Eski Türk dininin izlerini, buna paralel olarak sunak yerlerini bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde takip edebiliyoruz. İlk dönemlerde ecdat mağaraları, kutsal yeşil taşlar ve kadın ayağı değmemiş dağlarda bulunan sunak yerleri günümüzde adak kurbanlarına bağlı olarak bazı evliya tekkeleri çevresinde yaşama alanı bulmuşlardır. Örnek olarak, Çankırı ili, Ilgaz ilçesi

---

[24]M.C. Doğan, "Adama ve Adanma Biçimleri", *Dergah*, S.76, C.VII, Haziran 1996, s. 15-16.
[25]M.Lings, a.g.e., s. 26
[*] Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi adlı eserinde; Doğu Göktürkleri'nin ecdat mağaralarına giderek kurban sundukları tarihin, " yılın beşinci ayının yirminci gününe " tekabül ettiğini söylemektedir. s.43. Göktürler'deki bu âdetin Hiong-nu'lardan gelmiş olabileceğini kaydeden Turan daha sonra Hiong-nu lar'daki kurban hakkında şu bilgileri verir:" Göktürkler'in bu merasimleri (Ergenekon'dan çıkış yıldönümlerinde yaptıkları bayram) , hakkında Çin ve İslam menbalarının naklettikleri rivayetler hep bir tarihî hadiseye işaret etmektedir. Bununla beraber Çin kaynaklarının "Hiong/nu"lar (Hunlar) hakkında verdikleri malumat bize bu ananenin, Göktürklerin tarihî hareketlerine intibak etmek üzere Hiong-nular'dan intikal etmiş olacağı ihtimalini veriyor: Her yılın ilk ayında, büyük küçük kumandanlar Tanju (Tanrı?)nun sarayında toplanırlar; yer ve gök ruhlarına, atalara kurban keserlerdi. Güzün "Tailin"de de bir içtima akdedilirdi. Çünkü o zaman otlar semirmiş bulunurdu. Bunu tavzih eden başka bir vesika da bunların yılın birinci, beşinci, dokuzuncu ayların "wu" günlerinde olmak üzere yılda üç defa "Liong" (Ejder) kurbanı yapılmak suretiyle, Semaya ve tanrılara kurban takdim edilirdi." Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İst., 1941, s. 45.
[26]B.Ögel, a.g.e., s.21
[27]E. R. Fığlalı, Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik-Bektaşilik, Ank., 1994, s.66.
[28]A. İnan, a.g.e., s. 53
[*] *Kayın ağacının Türk kültüründeki yeri konusunda bkz. Kerim Yund, "Türklerin Kutlu Ağacı Kayın (Huş) Adı Üzerine", Türk Kültürü der., S. 120, C.X, Ekim 1972, s. 36-40 ; Hikmet Tanyu, "Türklerde Ağaçla İlgili İnançlar" Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1975, Kül. Bak. yay. Ank., 1976, s. 129-142.
[29]A.İnan, a.g.e., s. 55-56
[30]H. Tanyu, a.g.e., s. 91

Şeyh Yunus köyünde bulunan türbeyi gösterebiliriz. Çocuğu olmayan/durmayan kişiler bu türbeye gelir ve adak adamak suretiyle çocuklarının olacağına/duracağına inanırlar. Her yıl mayıs ayında türbeye kurban kesilir. Yağmur duası da burada yapılır. Yedi yılda bir yedi öküz kurbanı (Büyük dua/Çorbalık) da yine bu köyde yapılmaktadır[31]. Buradan kutsal kişilerin ruhlarına-Eski Türklerdeki Ata ruhlarına- kurban kesildiğini ve sunak yeri olarak da buranın kullanıldığını öğreniyoruz.

Kanlı kurban pratiğinin gerçekleştirilmesinde çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Bu yöntemlerin başında hayvanın boğazlanarak kanının akıtılması başta gelir. Aç-susuz bırıkmak, sürüyerek, yakarak öldürmek ve suda boğmak da geçerli yöntemlerdendir.

Türkler Müslüman olmadan önce, kurbanları kesmede üç değişik yöntem uygulamışlardır. A. İnan, Maynagaşev'den Beltirler'deki kurbanlık hayvanın öldürülmesiyle ilgili olarak şunları nakleder:" Beltirlerin hepsi geldikten sonra koyunları kesmeye başladılar. En evvel ona has bir usûlle kurbanlık hayvanı öldürdüler. Benim gördüğüm kurbanlık beyaz bir oğlaktı. Oğlak şu şuretle öldürüldü: İki adam bir kayın sırığının iki başından tuttu, iki adam da oğlağın ön ve arka ayaklarından tutup bu sırığın üzerine yatırdılar ve hayvanın belkemiğini kırdılar; bağırmaması için ağzını tıkadılar. Akidelerine göre böyle iken hayvan bağırırsa makbuliyetine alâmettir. Belkemiği kırılmakla hayvan çabuk ölüyor[*] ; onu yere yatırıp derhal karnını yardılar ve belkemiğine ilişik olan azasından birini çıkardılar (Bu aza kalp olmalıdır). Bu ameliyattan sonra hayvan derhal öldü. Kanını yere damlatmamak[**] için çok dikkatli derisini yüzüp gövdesini parçaladılar. Başını, ayak, bağırsak ve cigerlerini deriye sarıp yeşil dallar üzerine koydular[*] . Kurbanlığın ön tarafını tencereye koyup diğer koyunların etiyle birlikte

[31]M. Tezcan, "Çankırı'da İslam Antropolojisinden Bir Örnek: Yedi Yılda Yedi Kurban", Halk Kültürü Araştırmaları 1993, Kül. Bak. yay., Ank., 1993, s. 141-147.

[*] Yukarıda anlatılan hayvanın belkemiğinin kırılarak öldürülmesi olayını - çok uzak bir ihtimal de olsa- Şaman Kokoço Tebtegenberi'nin öldürülmesi olayında takip edebiliyoruz. Bkz. Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir, 3.bs. TTK. yay., Ank., 1995, s. 163-168

[**] Fığlalı, bu konuda T. Feyizli'den şu bilgileri nakleder: " Türkler'de kurban gibi kanıda kutsaldı. Oğuzlar ve Kutluk'larda başına darbe vurularak öldürülen kurbanlarda ve kalbini sıkıp sökmek suretiyle öldürülmesi kandaki sihrî kuvvetin yere düşmemesi içindir." Fığlalı, a.g.e., s. 61. ; "Aynı kanı yere dökmeme hassasiyetini Alevi türkmenleri'nde de görebiliyoruz:" Türkler müslüman olduktan sonra, kurbanı kesmeğe ve kanını akıtmağa başladılar. Ancak eski adet ve inançlarını da büsbütün bırakmadıklarından "Kan tabusu" Alevi ve Bektaşi cemaatlerinde yaşadı. Bu cemaatlerin, kurban kesmek yerinde, "Tıglamak" terimini kullanmaları bunu gösterir...

Oniki hizmetten birini gören "kurbancı", tığlanan tercemanın kanını büyük bir "kara kazan"ın içine akıtırlar. Kurbanın kanını, barsaklarını, işkembesini ve diğer artıklarını kefenleyip, tenha bir yere, çok derin bir çukura gömerler." (M. Eröz,"Türk Boylarında 'Kansız Kurban' Geleneği ", *Türk Kültürü* der. S.211-214, Y. XVIII, Mayıs-Ağustos 1980, s. 17-22.

[**] *Kurban edilen hayvanın sakatat kısmının deriye sarılarak yeşil dallar üzerine atıldığını gördük. Bu yapılan pratikle örtüşen bir olay da Veli kültüne bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır. "Çocuğu olmayanlar Sivas'ta bulunan Abdülvahab-ı Gazi türbesine giderek akide (adak) adarlar. Çocuk doğduğu gün kurban kesilir. Derisi itina ile yüzülür. Kemiğine satır, bıçak vurulmaz. Elle karnından bir delik açılarak ciğeri ve bağırsakları çıkarılır. İyice içerisi temizlendikten sonra pirinçle doldurulur ve öylece pişirlir. Eti yenen kurbanın zayedilmeyen kemikleri toplanır, koyunun yüzülen derisi içine konularak, çocuğun doğduğu yere rastlayan toprağa gömülür.(" V.Cem Aşkun, Sivas Folkloru, C.I, Kâmil Matbaası, Sivas 1940, s. 147.)

pişirdiler. Lakin kendileri bunun merasim kaidesine muhalif olduğunu ve usule göre kurbanlığın bütün etlerinin "Uluğ ot"ta yakılması lazım geldiğini söylediler[32]."

Şaman ayinlerinde geçen buna benzer bir olayı da Radloff nakletmektedir[33].

İskitler'deki atın kurban ediliş şekli yukarıda naklettiğimiz eylemle örtüşmektedir[34].

Semâvî olmayan dinlerde kurban:

Kurbanın tarihçesi bölümünde kısa değinmelerde bulunduğumuz gibi, kurban ibadeti insanlarla varolmuştur. İnsanlar inandıkları dinin gereği her zaman kurban sunma eyleminde bulunmuşlardır. Kurbanın bir ibadet olarak yerine getirilmesinin sebeplerini beş madde başında toplayabiliriz.

1.Hayranlık: İnsanlar çeşitli sebeplerle bazı şeylere (gök, ay, güneş, hayvan vs.) hayranlık duymuşlar, bu hislerini de o hayran oldukları varlıklara kurban sunarak dile getirmişlerdir.

2. Şükran: Yeryüzünde çok çeşitli nimetlere sahip olma şansına erişen insan, bunları kendisine ihsan ettiğini düşündüğü Tanrı ya da Tanrılara kurban sunmak suretiyle, şükrünü ifade etmiştir. Yani kurbanı bir teşekkür vasıtası olarak düşünmüştür.

3. Gönül alma: İlkel dinlerde insanlar, Tanrı/Tanrıların gazabını dindirmek ya da işlemiş oldukları suçların cezasından kurtulmak için kurban eyleminde bulunmuşlardır. Kurbanı bir tür gönül alma vasıtası olarak kullanmışlardır.Ne de olsa "Yarım elma, gönül alma"için yeterlidir.

4. Pazarlık (Adak): İnsanlar bazı isteklerinin Tanrı/Tanrılar tarafından kabul edilmesini istemişler/ dilemişlerdir.Dilekleri yerine gelince de Tanrı'ya bu lütfunun karışılığı olarak kurban sunmuşlardır.

5. Kefaret: İnsanlar yaptıkları fenalıklar ve işlemiş oldukları cürümlerin karışılığı olarak kurban eylemini gerçekleştirmişlerdir.

Biz burada bütün Semâvî olmayan dinlerdeki kurban ibadetini tek tek ele almak yerine; Türklerin kültür alış verişinde bulundukları toplulukların kurban adeti üzerinde duracagız. Böylelikle karşılıklı etkileşimleri de açıklamış olacağız.

1.Konfüçyüsçülük ve Taoizm'de kurban:

Türklerin tarih boyunca kültür alışverişinde bulundukları milletlerin başında Çinliler gelir. Çinliler'de kurban törenlerine büyük önem verilirmiş. Çinliler kanlı kurban olarak lekesiz, tek renkli ve kusursuz bir boğa kurban ederler. Kansız kurbanları ise, çeşitli yiyecekler, ipek kumaşlar ve *yeşim taş*ıdır.Çinliler'de bir de *saç* kurbanı vardır. Ki, Tang'ı malup ettikten sonra yedi yıl kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlık olmuş.Tang, ozaman saçlarını kesmiş ve yağmur yağmaya başlamış.- Çinlilerin kafalarının her tarafını traş edip, enseye yakın kısımda bir tutam

---

[32]A.İnan, a.g.e., s. 57.

[33]W. Radlof, Sibirya'dan (Seçmeler) Çev. Prof.Dr. Ahmet Temir, Kül. Bak. yay. İst., 1976, s. 236-247.

[34]T. Tarhan, a. g. m.

saç bırakmalarının sebebi bu olsa gerek.- Çinliler'de kurban töreni şu şekilde yapılırdı. Önce dua okunur. Duanın sonunda imparator secde eder gibi yere kapanır. Diğer hazır bulunanlar da genellikle diz üstü dururlardı.Bu pratiklerden sonra saçı olarak getirilmiş olan şeyler kor halindeki ocaklara atılarak yakılırdı[35]. Burada karşımıza çıkan dua adeti bütün dinlerde ortak bir motiftir. Şamanlar da kurban ayinleri sırasında dua ederlerdi. Braberlerinde getirdikleri saçıların kor halindeki ateşe atılması da Eski Türkler'in kurban pratiği ile örtüşmektedir. Yakutlar'da Demircilere sunulan kurbanların cigerlerinin demir ocaklarında iyice kızartıldıktan sonra, bunları örsle çikeçte ezerlerdi. Yine Beltirler'de kendine has usûlle (belkemiği kırılarak) öldürülen hayvanın da büyük ateşte yakılması gerektiğini yukarda zikretmiştik.

2. Hinduizm ve Budizm'de kurban:

Türklerin değişik devirlerde çeşitli dinlerin etkisine girdiğini ve bunları kabul ettiklerini biliyoruz. Hinduizm ve Buduzm Hindistan'da doğup daha sonra Türkler tarafından kabul edilen dinlerdendir.

Kurban Hinduizm'de çok önemli bir yere sahiptir. Vedalar'ın emrettiği dini hayat kurbanlar etrafında toplanmıştır. Tanrılar bile kudretlerini ancak kurbanlar sayesinde gösterebilmişlerdir. Kainatı yaratan kurbanlar olmuş ve gökte başlamıştır. Tanrılar'ın takdim ettikleri kurbanlar yeryüzündekilere (insanlara) örnek olmuştur. İnsanları Tanrılarla iyi münasebette bulunduran yine kurbanlardır.Tanrılara sunulan her şey kurbandır. Hinduizm'de yaygın olan kansız kurbanlardır. Ancak yaz ve kış gün dönümleri münasebetiyle kanlı kurbanların da Tanrılar'a sunulduğunu görmekteyiz. Bu kanlı kurbanların en büyüğü ve özel bir tören gerektireni "Soma "kurbanıdır. Soma'da keçi ve inek gibi hayvanlar kurban edilmiştir. Tanrıların öfkelerini teskin etmek maksadıyla sunulan bu kurbanların yanında özel hediyeler de Tanrılar'a sunulmuştur[36].

Hinduizm'de sunaklarda en iyi hayvanların kurban edilmesi ve etlerinin iyi kısımlarının yine burada bulanan ateşlerde yakılma geleneği vardır.

Hinduizm'in bir özelliği de ölmüş/ölen kişiler için kurban kesme şartını getirmiş olmasıdır. Hinduizm'e göre, ölüler kurbansız aç kalırlarmış.

Vedalar'da beş güzel amelden biri olarak kurban kesme yer almaktadır[37].

Hinduizm'de gözlemlediğimiz ölüler için kurban kesme, Türkler'de ölenle birlikte atının da öldürülmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ata (ecdat) mağaralarına sunulan kurbanı da bu bağlamda düşünebiliriz.

Bir ahlâk dini sayılabilecek Budizm'de; davranışların ahlâkî olmasını sağlayacak esaslardan biri de canlı varlıkların öldürülmemesidir. Bu nedenle Budizm'de makbul olan

---

[35]V. Akyüz, a.g.m.

[36]G. Tümer- Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, s. 69.

[37]V. Akyüz, a.g.m.

kurban, kansız olanıdır. Bunların başında süt, çiçek, pirinç gelmektedir. Budistlerin sunak yerleri Buda heykelleridir.

Belki de Eski Türkler'deki kansız kurbanlar ve "ıduk"lar Budizm'den kaynaklanmış olabilir. Türk Tarihi boyunca putperesliğe rastlanmadığı için; herhangi bir putun veya putların çevresinde sunak yerleri de oluşmamıştır.

3. Zerdüştlük/ Mazdaizm'de kurban:

Türklerin münasebette olduğu kavimlerden biri de İranlılar'dır. İran'da doğan ve tek Tanrı inanışına yer veren Zerdüştlük'e, dayandığı tek Tanrı Ahura-Mazda'ya nisbeten "Mazdaizm" de denir.

Zerdüştlük'ün kutsal kitabı olan Zend-Avesta'da kurbanla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Avesta'da "Fiber" (Suaygırı) denilen bir hayvanın kurban edildiği zikredilmektedir. Kurbanın esası aftır. Avesta'da kurbanla ilgili dikkat çeken bir husus da kurbanların, dağ tepelerinde,ırmak ve göl kenarlarında yüz at, bin sığır, onbin koyun şeklinde kurban edilmesinin istenmesidir[38].

Zedüştlükte'ki kurban ibadetinde dikkati çeken husus sunak yerlerinin Türkler'in sunak yerleriyle örtüşmesidir. Burada kurban edilecek hayvanların sayısıyla ilgili olan mübalağalı ifadelere "Oğuz Destanı"nda da rastlıyoruz: "Oğuzun kendi ülkesinden çıkıp çeşitli memleketler alması ve sonra yine geriye, kendi yurduna gelmesi tahminen elli yıl sürmüştü. Oğuz yurda varması şerefine toy için doksan bin koç ve dokuzyüz kısrak kesilmesini emretti ve büyük bir toy yaptı[39]".

4.Eski Türkler'de kurban:

Eski Türklerdeki kurban ibadetine geçmeden önce Eski Tünk dini ile ilgili olarak Orhan Türkdoğan'ın dikkatlerini aktarmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz[*] . Türkdoğan, Orhun Abideleri'ndeki bazı ifadelerden hareketle Eski Türk dini ile ilgili olarak şu çıkarımlarda bulunur."Öd tengri yaşar, kişi oğlı kop ölgeli törümiş"(Ergin, 1980/75) Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için yaratılmış. Bu özlü ve anlamlı söz, bize "Tanrı"nın ölümsüz, insanın ise ölümlü olduğunu göstermektedir. O halde Göktürkler'de bilebildiğimiz kadarıyla evrensel dinlere yaklaşan bir "Tanrı" anlayışı hâkimdir. Ancak bu Tanrı, Türk Tanrısıdır, başka milletin Tanrısı değildir.

"Üze Türk tengrisi ıduk yiri subı ança etmiş erinç" (Ergin,1980/79) Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir".Görülüyor ki, burada evrenin yaratılışı

[38]V. Akyüz, a.g.m.

[39]Z. V. Togan, Oğuz Destanı Reşiddin Oguznâmesi, Tercüme ve Tahlili, 2.bs. İst., 1982, s. 47.

[*] Eski Türkler'de din sistemi ve çeşitli kültler hakkında bir çok araştırıcı değerli yayınlar yapmışlardır. Bu konu ili ilgili olarak Dr. Yaşar Kalafat'ın "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri", 2.bs. Ank., 1995 adlı kitabının bibliyoğrafyasına bakılabilir.

(kozmogoni) geliştirilmektedir. Şöyle ki, "Üze kök tengri asra yagız yir kılundıkta ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin kağan, İstemi kağan olurmış. Olurupan Türk budunung ilin törüsin tuta birmiş (Ergin,1980/67) Üste mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin kağan, İstemi kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş."

Zamanı yaşayan, yani ölümsüz olan Tanrı aslında Gök Tanrı'dır. Mavi gök ile yağız yer ve ikisi arasında insanoğlu da yaratılmıştır. Nasıl Gök Tanrı yeri, suyu,kutsal kılmış ve onları düzenlemiş ise, aynı şekilde Bumin ve İstemi Kağanlar da Türk milletinin ilini töresini düzenlemişlerdir[40].

Burada Eski Türkler'in dini olarak yaygın ve yanlış olarak bilinen "Şamanizm" hakkında da Türdoğan şöyle demektedir: "Eski Türklerde dini inançlarla ilgili olarak bazı kültlere rastlamaktayız ki, "Şamanizm" bunlardan biridir. Sosyoloji ve antropoloji açısından kült; bir dinin ibadet ile birleşen uygulamaları ve merasimler kümesidir. Bu nedenle her hangi bir kült, Dionysius kültüründe görüldüğü gibi, Tanrısal uygulama, eylem ve fikirler kümesini kapsar. Bu nedenle, Şamanizm de bir din değil bir külttür[41]."

Eski Türklerin büyük bir çoğunluğu Gök Tanrı dinine inanmakla birlikte, ilişkide bulundukları milletlerin dinlerini de kabul etmişlerdir. Yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi, dinsel bir eylem olan kurbanda bu dinlerin etkilerini takip edebiliyoruz.

a. Kanlı kurbanlar:

Kanlı kurbanların başında at gelmektedir. Yukarıda da izaha çalıştığımız gibi insanların kurban olarak sundukları, sahip oldukları varlıklarla doğru orantılıdır. Bütün göçebe topluluklarda olduğu gibi Türkler için de at en değerli hayvanlardan birisiydi. Savaşta ve barışta devamlı at üzerinde olan Türkler ayrıca atın etinden ve sütünden de istifade ediyorlardı[42]. Hal böyle olunca Tanrı'ya sunulacak en değerli kurban da at olmaktadır.

Manas destanında bir çok yerde at kurbanı geçmektedir: "Manas'ın oğlu Semetey Talas'ta Zülfikâr dağında oturan Bayoğlu Bakay'ı ziyaret eder. Bakay sevinir. Tanrı yoluna atlar kurban eder.[43]"

Yine Manas destanında Manas'ın ölümü üzerine yapılan cenaze töreninde at kurbanı öne çıkmaktadır:" Manas öldükten sonra, dokuz gün bekletilir. Doksan kısrak kesilir. Dokuz-kat

---

[40]O. Türkdoğan, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Turan yay., İst., 1996, s. 187-189.
[41]O. Türkdoğan, a.g.e., s. 190
[42]A. Çınar, Türklerde At ve Atçılık, Kül. Bak. yay. Ank., 1993
[43]B. Ögel, a.g.e., s. 534.

kumaş halka dağıtılır.Daha sonra aynı cenaze töreninde altmış sayısı rol oynamaya başlar* . Altmış gün bekletilir. Altmış kısrak kesilir ve ölü mezara konur. Bu suretle marasim biter[44]".

Kurban edilen atlar çeşitli renklerdedir. Bunların başında ak, boz, sarı renkler gelmektedir. Beyaz renkteki kurbanların iyi ruhlara/Tanrılara sunulduğunu daha önce belirtmiştik. Beyaz at kurbanı hakkında Ögel şunları söyler: "Hıtaylar'da beyaz ata binerek, beyaz tilki avlama merasimleri, beyaz atla beyaz öküzün Gök Tanrısı'na kurban edilmesi, bir şehir zaptedildikten sonra, yine beyaz atla koyunların kurbanı, çok eski Türk-Moğol adetlerinin bize gelen akisleridir[45]."

Sarı at kurbanı ile ilgili olarak Ögel şunları nakleder: "Sarı at veya sarı inekle sarı devenin kesilmesi de Türk mitolojisinin motiflerinden biridir. Sarı renkte hayvanların etlerinin daha iyi vasıfta olduğundan mı; yoksa altın gibi sarı renklerin kutsal oluşundan veya soylu tabakayı gösterdiğinden dolayı mı, büyük saygı ziyafetlerinde sarı hayvanların kesildiğini biliyoruz[46]."

Şaman ayinlerindeki at kurbanıyla ilgili olarak da Bilge Seyidoğlu şu bilgileri verir:" Şaman ayinlerinde açık bir renk at kurban edilir. Eti bir merasimle ayine katılanlara dağıtılır. En iyi parça da şamana kalır. Kurban edilmiş atın ruhunun şamanla birlikte gökyüzünde dolaştığına ve üçüncü cennete ulaştığına inanılır[47]."

At kurbanının dışında; sığır, keçi, koç, kuzu ve öküz de Eski Türkler'e göre makbul kurbanlıklardır. Sığır kurbanı yaygın olarak Kazak-Kırgızlar ve Kırğızlar arasında yayğındır.Sığır kurbanının (özellikle öküz) günümüze yansımasını Çankırı ili Ilgaz ilçesi Şeyh Yunus köyünde yapılan ve yedi yılda bir tekrar edilen yedi öküz kurban etme merasiminde izleyebiliyoruz[48].

Yakutlar'da şaman(oyun)lığa giriş törenlerinde yapılan dualarda; kafasının yarısı kara olan beyaz inek ile kızıl ineğin kurban olarak sunulacağı şaman adayının dilinden anlatılmaktadır[49].

Eski Türklerdeki kurbanların renkleri hususunda gösterilen hassasiyet, günümüzde kurbanlıkların süslenmesi, kınalanması şeklinde kendini göstermektedir.

b. Kansız kurbanlar:

---

* Altmış sayısı bize Çinlilerden geçmiş olmalıdır. Çin takviminin esası "altmış" sayısına dayanır ve bu nevi takvimlere "Sexagenaire" denir. Osman Turan Çin takviminin esası hakkında şu bilgileri verir:" Çinliler "onikili" devreyi müstakilen kullanmadıkları için bunu "onluk devre" ile karıştırarak "altmışlık" bir devre vücuda getirirler. Bu suretle, onlar yılları "altmışlık" devre ile gösterdikleri gibi, günleri de altmış günlük bir hafta ile hesap ederler ve her bir günü bu iki devrenin terkibi ile hasıl olan bir çift isimle ifade ederler". (Osman Turan Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, s. 28)

[44]B.Ögel, a.g.e., s. 513.

[45]B. Ögel, a.g.e., s. 550

[46]B. Ögel, a.g.e., s. 522

[47]B. Seyidoğlu, "Mitolojik Dönemde At", Folkloristik Prof. Dr. Umay Günay Armağanı, Ank., 1996, s. 51-56.

[48]M. Tezcan, a.g.m.

[49]A. İnan, a.g. e., s. 77-78.

Kansız kurbanların başında ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen "ıduk"lar gelmektedir. Bu konuyu yukarıda açıkladığımız için tekrar etmiyoruz.

Kansız kurbanların bir türü de "saçı"(libation) dır. Bu dini terim bütün Türk boylarında ortaktır. Moğollar'da "saçu" olarak geçmektedir. Kanlı kurbanlara tayılga yahut hayılga dendiği gibi saçıya da saçılga yahut çaçılga denir. Göçebe Türk boylarında süt, kımız, yağ, bulgur karıştırılmış süt saçı olarak kullanılan şeylerdir.

Mahiyet itibariyle saçı, olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan iye ve ruhlara sunulan ve onlar adına onların rızasını ve yardımını kazanmak için dağıtılan cansız nesnelere verilen bir isim, öz itibariyle bir cins kurbandır[50].

Yeri geldikçe izaha çalıştığımız gibi Eski Türk inanışın izleri şekil ve mahiyet değiştirerek günümüze kadar gelmiştir.Saçı, değişik söylenişleriyle saçılga veyahut çaçılga günümüzde düğün adetleri bünyesinde kendini muhafaza etmiştir. Aşağıya alacağımız örneklerde bunu tüm açıklığıyla görmemiz mümkündür.

Eskişehir Şükranlı'da gelinin oğlan evine getirilişi ile ilgili olarak şu pratikler uyğulanmaktadır:"Gelin odasına alındıktan sonra yengeleri tarafından tuvalete götürülür. Oğlanın arkadaşları da damadı bulunduğu yerden getirirler. Gelin tuvalete götürülürken damat koşarak gelinin üstünden para ve "damat yemişi" denilen yemişi saçar. Kızın yanındaki yengeler, yemişleri toplayarak içeri getirirler. Bunlar evde bulunanlara dağıtılır[51]."

Niğde Kayırlı kasabasında uygulanan saçı töreni ise şöyledir:" Damadın evinin eşiğine sıra ile bir koyun postu, bir sayacak, bir halat konulur. Gelin bunların üstünden atlayıp geçer ve elindeki yağı kapıya yapıştırır. Geri dönerek yerdekileri toplar. Daha sonra su dolu testiyi ayağıyla kırar. İçinde kuru üzüm, buğday, şeker karışımı bulunan bir tabak gelinin eline tutuşturulur. Gelin bunları kadınların üzerine serpiştirir[52]."

Bizim de Sivas merkez Esenyurt (Şimkürek) köyünde müşahede ettiğimiz saçı olayı şöyle gerçekleşti: Gelinin oğlan evine gireceği yerin üst tarafında damat ve sağdıç yerlerini aldılar. Gelin tam içeri gireceği sırada daha önceden hazırlanmış olan ve bir mendile konan para, leblebi, üzüm gelinin başının üzerine damat tarafından saçıldı. Çevrede bulunanlar birbirleriyle yarışırcasına bu saçılanları toplamaya çalıştılar.

Saçı sadece, düğünlerde değil hayatın her safhasında görülür. Çocuk dünyaya gelince, ilk dişi çıkınca, ilk defa saç traşı olunca yapılan pratikler ile ölen bir kişinin ardından yapılan yardımlar da saçı olarak değerlendirilebilir. Saçı giderek İslamiyet'in de etkisiyle "sadaka" ile aynileşmiştir[53].

---

[50] Y. Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ank., 1995, s. 111.

[51] M. E.Cingöz, "Şükranlı'da (Eskişehir) Evlenme Adetleri", Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992, Kül. Bak. yay., Ank., 1993, s. 9-20.

[52] A. İ. Kolcu, "Niğde Kayırlı Kasabası Evlenme Adetleri", Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992, Kül. Bak. yay. Ank., 1992, s. 129-135.

[53] Y. Kalafat, a.g.e., s. 111.

Yatırlara, çalılara, ulu ağaçlara bağlanan bezleri de bu bağlamda birer saçı olarak düşünebiliri[54].

c.Bazı kültlere bağlı olarak kesilen/sunulan kurbanlar:

Şaman-Kam dualarında kurban büyük bir yer tutar. Şamanlığı giriş merasiminde aday şöyle dua eder: "İnsanlara öldürücü hastalıklar gönderen Bourma Lahaytoyon'a, karısı Bouray Malay Hatın'a hizmet edeceğim. Çocukları yaşamıyanların çocuklarına ömür vermelerini dileyerek kafasının yarısı kara olan beyaz ineği kurban sunacağım...

Yakut ulusuna kudretli demirciler bahşeden Kıtay Bahşı Toyon'a saygı göstereceğim. Demirci hastalanırsa kızıl inek kesip kurban sunacağım; kurbanın cigerlerini ve böbreklerini demircinin ocağına gömeceğim... İnsanlara akıl hastalığı gönderen Tamık Hatın'a hürmet edeceğim. Onun rızası için dokuz kakum, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azad edeceğim, kızıl inek kurban edeceğim[55]."

Göktürkler'de dağ ve mara kültü önemli bir yere sahiptir. Mukaddes dağlar ve onların ruhları adına çok muhteşem ayin ve törenler yapılırdı. Dağ âyini Koç ve Beltirler boylarında "Tigir tayan" yani "Gök kurbanı", Sagaylar'da "Tağ tayanı" yani "Dağ kurbanı" şeklinde isimlendirilmiştir[56].

Tölösler'de büyük dini merasimlerde gökle birlikte kutsal ruhlara bir çok at kurban edilmiştir[57].

Bir Çin sülalesi olan Tobalar'daki göğe, yere ve han soylarının ruhlarına kurban sunulduğunu biliyoruz. Göktürkler'de senenin belirli günlerinde ecdat (ata) mağaralarına kurbanlar sunulmaktadır[58].

Eski Türklerdeki matem/yas törenlerine "yuğ" dendiğini biliyoruz. Biri ölünce dini ve hukuki bir mecburiyet olarak bu yuğ töreni gerçekleştirilirdi." Bir kimse ölünce cesedi çadırının içinde yere yatırılır. Bütün akrabası birer koyun, at veya sığır kurban ederler. Bunlar çadırın haricinde yerlere serilir. Sonra hepsi atlar üzerinde feryatlar koparak çadırın etrafında yedi defa dönerler; ve kapıya gelince yüzlerini bıçakla yaralarlar; kan gözyaşlarına karışır. Cesedi gömmek için uğurlu bir zaman seçilmesi âdettir. Bir kimse ilk baharda veya yazın ölmüşse, yapraklar dökülünceye kadar, sonbaharda veya kışın ölmüşse yapraklar yeşerinceye kadar beklenir. Evvela ölünün atı yakılır ve külü -ölüye ait diğer eşyalarla birliktte- cenaze ile beraber gömülür; asıl defin günü tekrar kurbanlar kesilir, mezarın etrafı atlarla devrolunur ve mezarın üstüne ölenin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taşlar veya heykeller dikilir ki bunlara

[54] M. Eröz, a.g.m.
[55] A. İnan, a.g.e., s. 77-78.
[56] A. İnan, a.g.e., s. 53
[57] B. Ögel, a.g.e., s. 17.
[58] B. Ögel, a.g.e., s. 21-22.

"balbal[*] "derler. Bunlarda cenazeyi yakıp küllerini gömmek âdeti de vardır. Bu göçebelerin (Tu-kiie) itikadınca gerek eşya ve at gerek hayatında öldürdüğü düşmanlar öbür dünyada kendisine hizmet etmekle mükelleftir[59]".

Köprülü, "Sığır: dini sürgün avı" ve "Şölen: umumi ziyafetler"deki kurban motifi ile ilgili olarak şunları söyler:" Türkler'de din, tabiatiyle, sosyal ve siyasi teşkilatlarının mahiyetiyle mütenasib bir şekilde tecelli ediyordu. Onlar ayrı aşiretler halinde yaşadıkları zaman "Totemizm" dinine salik idiler. Esasen "Totemizm", aşiretin daha küçük, çok küçük tek parçası demek olan "Semiyye:Clan" dinidir. "Totem" her hangi bir aşiret parçasının kendisinin atası saydığı ve ismini aldığı nebat veya hayvanın mabud tanınmasıyla belirlenmiş olur. Türklerin avcılık devirlerine ait olan bu "Semiyye" teşkilatında semiyyeler totemlerinin etini yiyemezler, yalnız yılda bir kere bir nevi ibtidai "Hac" ayininden sonra onu kurban ederek yerlerdi. İşte Türklerde uzun müddet devam eden "Sığır:dini sürgün avı" ve "Şölen: umumî ziyafetler" bunun kalıntısıdır[60]."

Yazdıklarımızı özetleyecek olursak; evrensel bir ibadet olan kurbanın Türk mitolojisinde çok önemli bir yere sahip olduğuru söyleyebiliriz.

Kaynakça:

Akyüz, Vecdi."İnsanlık Tarihinde Kurban İbadeti", (Bu makale, Ali Murat Daryal'ın '**Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri**' adlı kitabının 309-347 sayfaları arasındadır. bkz. künye 5.)

Araz, Rıfat."Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sûfîliği ile Yatır ve Türbelerin Çevresinde Yaşayan Eski Türk İnançları", **Erdem, Atatürk Kültür Merkezi der.(Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı III)**, C.8, S. 24, Ocak 1996, s.783-827.

Aşkun, Vehbi Cem. **Sivas Folkloru**, C.I, Kâmil Matbaası, Sivas 1940.

Atnur, Gülhan. **Ural Batır Destanı Üzerine Bir İnceleme,** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) A.Ü. Sos. Bil. Enst. Erzurum 1996.

[*] "Balbal" terimine değişik zamanlarda değişik anlamlar yüklenmiştir. Bu terim hakkında İnan, kitabının arkasına bir açıklama koyma gereğini duymuştur:" Orhun yazıtlarında "balbal" kelimesi geçmektedir. Bu balbal kelimesi Tarihte ve Bugün Şamanizm'in dört yerinde geçmektedir. Orhun yazıtlarının ilk bulunduğu yıllarda bu kelime-terim, "yoğ törenini idare eden bey" diye açıklanmıştı. Sonra bunun yalnış olduğu anlaşıldı ve "öldürülen düşmanın adına dikilen heykel" diye izah edildi. Bunun da yalnış olduğu arkeolog ve tarihçi L. A. Evtıyuchova ile L. R. Kızlasov'un çalışmaları ile meydana çıkarıldı. Halbuki Kızlasov'un ispat ettiğine göre heykellerin hiç biri "balbal" değildir. Balballar ölen alpın, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezarına konulan taşlardan ibarettir. Bir kahraman alpın mezarının yanında bir sıra taşlardan birinde şu yazı okunmaktadır: "İşbara Tarkan balbalı" ("Ongon yazıtı" yanında). Mezardaki kahramanın öldürdüğü düşmanlar için bu "balbal" denilen taşlar sembol olarak konulurdu. Öldürülen şahıs önemli kişi ise "balbal" taşına adının da yazıldığı anlaşılmaktadır." (Tarihte ve Bugün Şamanizm, 4. bs. Ank., 1995, s. 231.)

[59] F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 4. bs. Ötüken yay., İst., 1986, s. 15-16.

[60] F. Köprülü, a.g.e., s. 14.

Banarlı, Nihad Sâmi. **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,**C.I, Millî Eğt. Bak. Yay., İst., 1971.

Cingöz, Meltem Emine. "Şükranlı'da (Eskişehir) Evlenme Âdetleri", **Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992,** Kül. Bak. yay., Ank., 1992, s. 9-21.

Çınar, Ali Abbas. **Türklerde At ve Atçılık**, Kül. Bak. Yay. Ank., 1993

Daryal, Ali Murat. **Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri**, 2. bs. İst., 1994

Doğan, Mehmet Can. "Adama ve Adanma Biçimleri", **Dergâh Sanat Kültür Edebiyat Der**., S. 76, C. VII, Haziran 1996, s. 15-16.

Eliade, Mircea. **Ebedi Dönüş Mitosu**, Çev. Ümit Altuğ, İmge Yay., Ank., 1994.

Ergin, Prof. Dr.Muharrem. **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., 8.bs. İst., 1980.

Eröz, Prof.Dr. Mehmet. "Türk boylarında 'Kansız Kurban' Geleneği", **Türk Kültürü,** S. 211-212-213-214, Y. XVIII, May. Haz.Tem. Ağus., 1980, s. 17-22.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik-Bektaşilik**, Ank., 1994.

Güngör, Harun-Mustafa Argunşah. **Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı**, Kül. Bak. Yay. Ank.,1991.

İnan, Prof.Dr. Abdülkadir. **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** TTK.,Yay., 4.bs. Ank.,1995

Kalafat, Dr. Yaşar. **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, 2.bs. Ata. Kül. Mer. Yay. Ank. 1995

Kolcu, Ali İnsan. "Niğde Kayırlı Kasabası Evlenme Âdetleri", **Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992**, Kül. Bak.,Yay., Ank., 1992, s. 129-141.

Köprülü, Ord.Prof.M. Fuat.**Türk Edebiyatı Tarihi**,3.bs. Ötüken Yay., İst., 1986.

Lıngs, Martin. **Hz.Muhammed'in Hayatı**, Çev.Nazife Şişman, İz Yay., 3.bs. İst.,1995.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Prof.Dr.Ahmet Temir, TTK. Yay., 3.bs. Ank., 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar.**Türk Folklorunda Kesik Baş**, Türk Kül.Arş. Enst. Yay., Ank.,1989.

Ögel, Prof.Dr. **Bahaeddin, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar),** C.I, 2. bs. TTK. Yay. Ank., 1993

Seyidoğlu, Prof. Dr. Bilge. **Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller,** A.Ü. Fen-Edb. Fak. Yay., Erz.,1990

________."Mitolojik Dönemde At" , **Folkloristik Prof.Dr. Umay Günay Armağanı**, Ank., 1996, s. 51-56.

Taner, Tarhan. "İskitler'in Dînî İnanç ve Âdetleri", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**., S. 23, Mart 1969, s. 145-169.

Tanyu, Prof. Dr. Hikmet. **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Boğaziçi Yay., İst., 1986.

Tezcan, Prof. Dr. Mahmut. "Çankırı'da İslam Antropolojisinden Bir Örnek: Yedi Yılda Yedi Kurban", **Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1993**, Kül. Bak. Yay., Ank.,1993, s. 151-152.

Togan, A. Zeki Velidî, **Oğuz Destanı-Reşiddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, 2.bs. Enderun yay., İst., 1982.

Turan, Osaman. **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Yay. Cumhuriyet Matbaası İst., 1941.

Tümer, Prof.Dr. Günay- Doç.Dr. Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yay., Ank.,1988.

Türkdoğan, Prof.Dr. Orhan. **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, Turan Yay. İst., 1996.